

Øm Kloster, et gensyn

**Refleksioner over bogen: Øm Kloster. Kapitler af et middelalderligt cistercienser-
abbedis historie. Redigeret af Bo Gregersen og Carsten Selch Jensen 2003**

Af Per Kristian Madsen, museumschef, Forsknings- og Formidlingsafdelingen, Nationalmuseet

Øm Kloster endnu engang! Sådan kan det føles, når man som anmelder læser en bog om det anlæg, der på så mange måder og i så lang tid har spillet en rolle i den danske middelalder-arkæologi. Kan der virkelig være noget nyt at sige om det? Anmeldelsen forsøger at gå på tværs af bogen for at kunne diskutere noget af det, vi ved – eller ikke ved – om Øm.

Næsten alle, der gennem tiden har skrevet om Øm Kloster, har gjort det. Nemlig indledt deres artikel med at referere munkenes egen bemærkede skildring af deres besværlige vej til Øm og de fjendtlige overtagelser af andres klostereggede ejendom, de kastede sig ud i gentagne gange. Det gælder også en hel del af denne bogs i alt 14 artikler, som med tillæg af nyttige engelske sammendrag, kildeudgivelse og bibliografi udkom i 2003, og som med sine 269 sider vidner om den aktivitet, der udgår fra Øm Kloster Museum. Selv hoppede jeg første gang med på munkenes vogn i 1977, så at læse denne bog er derfor også for mig en art gensyn med en tilsvarende måde at angribe Øm på, nemlig med udgangspunkt i det skrevne kildemateriale – spørgsmålet er så, om det er den rette. Min artikel blev skrevet i forbindelse med forberedelsen af de udgravningskampagner på Øm, som Lærestolen i Middelalder-arkæologi ved Aarhus Universitet forestod i 1970-erne under ledelse af Olaf Olsen. Endelige publikationer af disse udgravninger har vi endnu til gode, og man kan kun tilslutte sig Olaf Olsens egen efterskrift i bogen, hvor han ønsker sig en gennemarbejdning af de tusindvis af fund, 23.000 stk. i alt i henhold til den registrering, som fandt sted – og hertil kommer det, der stammer fra ældre udgravninger.

Som bogen og de nyere arbejder, den bygger på, viser det, bør der arbejdes i den retning. Udgiverne og redaktionen af bogen skal imidlertid roses for at have sammensat en forfatterstab, som tilsammen formår at forny interessen for

Øm og de perspektiver, der ligger i klosterets historie og arkæologi – men en strammere redaktion af bidragene havde kunnet nedbringe sidetallet sine steder. Det er ærgerligt, at der i flere af bogens afsnit er for mange dårlige fotos. Især farvebillederne er for uskarpe og rent udgyselige i farverne, og man kan ofte se mere på C.M. Smidts gamle sort-hvide fotos end på selv de nyeste arkæologiske udgravningsbilleder i bogen. Og hvad er pointen med de meget forskelligt farvede kraniefotos, som veksler mellem gråligt og heftig orange på samme planche?

I litteraturlisten spores et vist hastværk i den varierende stavemåde i flere forfatters navne, deriblandt også nogle, der selv har skrevet i bogen. Men det skal ikke skjule, at listen er et nyttigt redskab for den, som søger samlet viden om Øm Kloster. Det samme gælder redaktørernes indledning med den overordnede udgravnings- og museumshistorie, hvor det rigtignok præciseres, at man bevidst har ønsket, at hvert kapitel kunne læses for sig på trods af de gentagelser, en samlet gennemlæsning byder på. Det skal dog ikke forhindre denne anmeldelse i at gå på tværs af bogen, for hvad skulle man ellers gøre?

Bogen er udgivet i anledning af 850-års dødsdagen for cistercienserordenens fader, Bernhard af Clairvaux, og som i al ordentlig cistercienserlitteratur præges den af reverensen for denne centralt opbyggede ordens store åndelige styrke og indre sammenhængskraft, som sikrede den en eksplosiv udbredelse i 1100-årenes Europa.

Også i Danmark fik cistercienserne indgang via begunstigelser fra højeste sted. Især datidens bisper fandt de hvide munke støtteværdige, og om dette ideelle forhold beretter den kilde, som for alvor gør Øm Kloster til noget særligt i dansk klosterhistorie, *Exordium Monasterii quod dicitur Cara Insula*, hvilket iflg. Brian Patrick McGuires artikel skal gengives som "Begyndelsen af klostret som kaldes Den elskede Ø". McGuire opretholder dog det tilvante ord "krønike" i sin artikel, der er formet som en revurdering af hans arbejde med den for knap 30 år siden. Krøniken er bevaret i original og beretter om klosterets historie i perioden 1165 til 1267, hvoraf den sidste tid er præget af den opslidende konflikt med biskop Thyge af Århus, en hård hund med forbindelser de rette steder, og som efter alt at dømme trak det længste strå, uden at stridens ende dog fremgår af krøniken. Den slutter brat forinden og blev måske slet og ret opgivet som det aktuelt set ubrugelige partsindlæg, den viste sig at være. Men hvorfor gemte de den så? Sikkert fordi den trods alt rummede familiens historie, rettet til, som McGuire skriver, "den ydre verden".

Forfatteren til *Exordium* forherliger biskop Sven af Århus, klosterets store velgører i 1100-årene, og Tore Nyberg henviser i forbindelse med munkenes kortvarige ophold og fortrædeligheder i Veng til forbindelser mellem dette benediktinerkloster og dele af kongefamilien. Her kan tillige nævnes muligheden for, at der også andetsteds i det østjyske har bestået særlige relationer eller ejendomsbesiddelser inden for grene af kongefamilien, sådan som det også er blevet foreslået for Tamdrup Kirkes vedkommende i Danmarks Kirkers behandling af denne. Hermed er vi ganske vist nede i kong Niels' tid, og dermed før cistercienserne, men dette er ikke irrelevant for en forståelse af omstændighederne omkring grundlæggelsen af såvel Øm som andre klostre. Flere af forfatterne fremhæver i modsætning til ældre forskning, at klostrene ikke blev lagt i ødemarken, men ligesom det fremgår af *Exordium* for Øms vedkommende, i dyrkede eller beboede egne, eller direkte som afløser af ældre institutioner, gårde eller landsbyer. Der var næppe altid tale om helt frivillige ejendomsoverdragelser, og den nød-

vendige evne til at knytte sig til de lokale, potentielle givere var nok for Øms vedkommende nede i en bølgedal i og efter bispestriden, men blev som fremhævet af Bo Gregersen i hans afsluttende artikel om Øm Kloster på reformationstiden, afløst af en ikke ubetydelig tilvækst af gods fra østjyske adelslægter i 1400-årene. Først og fremmest de djurslandske Rosenkrantz, der gennem et par slægtled begunstigede Øm, for til slut at ende med at være repræsenteret som lensmand på det sekulariserede kloster. En nøjere analyse af disse forbindelser og en sammenligning med andre såkaldte herreklostres forhold i tiden op mod reformationen er som Gregersen er inde på, meget ønskelig. Betydningen af, at klostrene tog sig af velstående pensionærer og gav dem underhold mod rige godsgaver, er en mulighed i Øm. Denne praksis blev, som omtalt andetsteds af McGuire, fulgt af kollegerne på Esrum Kloster.

Til bogens fortjenester på det formidlingsmæssige plan hører gengivelsen af inventariet over klosteret fra 1554 i en nudansk udgave, skønt denne aldrig kan erstatte originalversionen inden for forskningen. Værdien af ikke mindst fortegnelsen over klosterets og abbedens bøger fremgår af McGuires ældre bog fra 1976 samt af Alice Madsens artikel i denne bog om bøger, bogspænder og bogbeslag. Dateringen af spænderne kan volde problemer, men der peges på flere lokale træk, og måske kunne en sammenligning med yderligere materiale fra arkivernes bogbind være til nytte.

Når det gælder Madsens konstatering af, at der ikke kan være anskaffet liturgiske, middelalderlige bøger til biblioteket efter 1536, så er det dog næppe korrekt. Munke fra andre, nedlagte klostre vides at være kommet til Øm, og de kan have medbragt egne bøger, ligesom der kunne være tale om, at man i Øm, jævnsides med anskaffelsen af moderne, protestantisk teologi, bevidst har søgt at redde den hendøende katolske kirkes bogskat. Dette er i hvert fald sikkert tilfældet for den jævndrende, endnu bevarede, såkaldte Flensborgsamling af bøger fra danske franciskanerklostre.

Når vi nu er ved det boglige kunne man ønske sig, at der også snart kom en nudansk oversættelse af *Exordium*. Kendetegnende er det nok, at McGuire i sin artikel om gensynet med *Exordium* benytter sin egen oversættelse, samt at han meget præcist selv karakteriserer, hvad hans bog om Øm fra 1976 stod for "et eller andet sted mellem positivistiske og marxistiske historiefortolkninger....mentalitetshistorie, før ordet eller begrebet var blevet opfundet i Danmark."

Netop munkenes ordensmentalitet skulle vise sig at være en hæmsko for deres tilpasningsdygtighed over for de ændrede udfordringer, de blev stillet over for i 1200-årenes midte. Efter at have nydt godt af det ideelle venskab med Århus-bisperne i 1100-årene, som munkene troede, eller i hvert fald håbede, ville være evigt, kunne de ikke i tide omstille sig, og kom derfor på kollisionskurs med deres samtid. Som munkene blev stillet efter kampen med biskoppen og dennes kongelige støtter, må de paradoksalt nok måske have kunnet søge trøst i den opfattelse af munkeløstret som et paradisi i ørkenen med en særlig bevidsthed om at være på den rette vej, som fremhæves i Mette Birkeadal Bruuns fængslende artikel om ordenen og dens åndelige skaber, Bernhard af Clairvaux. Er det mon på denne baggrund, at Øms latinske navn, Den kære Ø, skal ses, og ikke som alene udsprunget af klosterets topografiske beliggenhed mellem de to søer i syd, henholdsvis nord og skærmet af kanaler mellem søerne?

Det skal i den forbindelse nævnes, at Tore Nyberg i sin artikel sikkert med rette peger på klostresamfundets cykliske verdensopfattelse i modsætning til vore dages lineære opfattelse, samt at der i Carsten Selch Jensens fremstilling af klosterets forhold til fattigfolk og fremmede er tale om, hvordan der fandt en klar forskelsbehandling sted, ja ligefrem skete en diskriminering af visse grupper af disse, som klosteret rent fysisk også afviste foran sine porte. Omsorgen kunne blive af liturgisk karakter og knyttet til særlige festdage med uddeling af måltidsrester. Blandt andet på denne måde kom klosterets forsyning til at ligne den, som resten af middelaldersamfundet udviklede.

Og når det gjaldt overholdelsen af fattigdoms-idealet og brødrenes udførelse af fysisk arbejde, som cistercienserne var forpligtet på, tyder noget på, at især ordenens lægbrødre fik dette til opgave, samt at man for brødrenes vedkommende også lagde vægt på den åndelige fattigdom som ideal. Skade da kun, at tilgangen på lægbrødre inden for ordenen svigtede ganske afgørende i løbet af 1200-årene, ikke mindst i takt med, at de nye tiggerbrødre, franciskanerne og dominikanerne, opstod som bybaserede konkurrenter til cisterciensernes og benediktinerens landklostre. James France skildrer denne udvikling eller rettere afvikling af lægbrødreinstitutionen og fremhæver, at det afgørende bevis for dens næsten fuldstændige tilintetgørelse i Øm er arkæologisk. Han tænker her på klosterkirkens aldrig fuldførte hovedskib, hvor lægbrødrene skulle have deres kor. Han afviser desuden den traditionelle tilskrivning af klostrenes vestfløje til brug for lægbrødrene, så meget mere for Øms vedkommende, som netop vestfløjen her er så sen som fra tidligst ca. 1500 ud fra de numismatisk begrundede dateringer.

Denne gruppe af artikler har, som det vil være fremgået, deres udgangspunkt i ikke-arkæologisk materiale, herunder inddragelsen af generelle forhold inden for cistercienserordenen. Artiklerne har tilsammen rejst en række spørgsmål, som det vil være relevant at holde sig for øje i forhold til den mere arkæologisk funderede del af bogen. Spørgsmålet er, hvad arkæologien yderligere kan sige om Øm i et samspil med de skrevne kilder, og kan den sige noget, som ikke er styret af de skriftlige kilder?

I Gregersens og Selch Jensens artikel om munkene og klosterkirken fremføres det, at der kun kan præsteres et øjeblikbillede, men dette er dog nok for beskedent, selv om også de arkæologiske oplysninger fra Øm, der stammer fra tiden før udgravningerne i 1970-erne og fremefter, alle lider af manglen på stratigrafiske oplysninger. Man griber derfor med begær samme artikels dendrokronologiske datering af den vestre klosterkanal, som siges at være anlagt før ca. 1237, og dermed før indvielsen i 1257 af den klosterkirke, hvis rester står fremme. Man må imidlertid spørge efter dokumentationen for

påstanden, når der alene henvises til dateringen af tømmer fra kanalen, som skal være fældet kort efter 1237, men uden at der siges noget om dets nærmere proveniens. Oplysningen sættes endvidere i relief af den indtrængende og skarp-sindige analyse af klosterets udbygningsforløb, som Susanne Gram leverer i sin artikel, og hvor

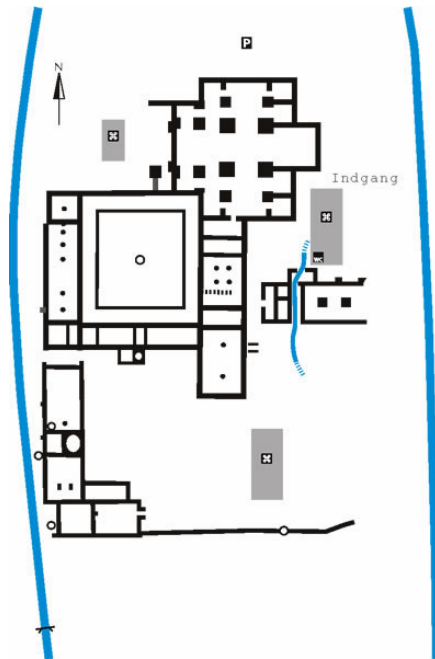

Fig. 1 Grundplan over Øm Kloster.
Venligst udlånt af Øm Kloster Museum.

hun netop fremhæver, at den meget sent opførte, lange vestfløj med sine tilhørende brønde må have været der, før vestkanalen kom til. Med andre ord, at kanalen i virkeligheden kan høre til blandt klosterets allerseneste anlægsforetagender – og måske i virkeligheden også være senere end den vestfløj, der lukkede klostergården af mod vest? Til støtte for sin teori om den vestlige udløberfløj peger Gram på, at den smalle sydfløj i klosteret oprindeligt kan have strakt sig længere mod vest, hvilket kan fremgå af udgravningsresultaterne, og at den følgelig er afkortet, ligesom hun med hensyn til dateringen af disse bygningsled kan henvise til senmiddelalderlige møntfund i lag og gruber under byggelagene. Teorien er besnærende, og er den rigtig, kan den støtte de samstemmende gæt i flere af bogens artikler på, at det eftersøgte

ældste klosteranlæg med den kirke, der fungerede indtil 1257, skal søges vest for det nu frilagte anlæg.

Denne teori har jeg selv fremhævet i 1977, og en lignende opfattelse kommer til udtryk i Hans Krongaard Kristensens skildring af sine udgravninger af det store fritliggende teglhus, antagelig et kombineret hospitals-, pensionær- og abbedhus, der er udgravet øst for østfløjen, og som må være rejst tidligst i årene lige omkring 1500. Det stod nemlig henover en omlagt kanal, hvis bolværk viste sig at være fra 1495 og udtryk for omlægning af et ældre kanalforløb med bolværker fra 1313. Begge de to kanalløb er forgreninger af den østre hovedkanal ved klosteret, som dermed indtil videre må bære prisen som den sikkert ældste af de to indre kanaler ved klosteret. Området øst for kirken og østfløjen rummer grave fra en rækkevis reguleret gravplads, som både Krongaard Kristensen og Lene Møllerup i hendes artikel om begravelser ved Øm tilskriver selve konventets brug, altså de gennem tiden afdøde munke. Dette kan være rimeligt nok, og Krongaard Kristensen daterer brugen af denne kirkegård til stort set 1200-årenes anden del, idet han har konstateret, at kanalforlægningen fra 1313 har medført ødelæggelse af en af de pågældende grave. Det er dermed en mulighed, at det ældste klosteranlæg enten har ligget øst for disse gamle grave, eller måske vest for det nu kendte centralområde. Krongaard Kristensen hæfter sig i den forbindelse ved fundet af genanvendte romanske sokkelkvadre af granit i anlægget fra 1495 og stiller spørgsmålet, om de kan komme fra klosterets gamle kirke, den hvori biskop Svend blev gravlagt i 1191, og hvorfra man flyttede de hellige kar i 1257? Her nævnes selvfølgelig også biskoppens sekundære ligsten fra ca. 1490, som nu er i Ry Kirke, og som klart vidner om klosterets vedblivende veneration for dets store velgører.

Selv har jeg tidligere diskuteret muligheden af en ældre mere eller mindre granitpræget byggeperiode på Øm men afvist det, eftersom jeg både dengang i 1977 og nu mest hælder til, at den første kirke var af træ, idet jeg også fortsat ikke føler mig overbevist om, at alle de fundne

granitpolier på Øm ikke skulle kunne komme fra den klosterkirke, der blev indviet i en eller anden skikkelse i 1257. Men alternativet er til stede, skønt jeg fremfor at tilskrive munkene en granitkirke nok snarere vil foreslå, at der kan have været en bebyggelse med en landsbykirke af granit i området, som man har overtaget – altså den historie, som *Exordium* ved at dølge i sin beretning om den oprindelige ejers modvilje mod at afstå jorden til munkene. Med den løsgørelse af den generelle cistercienserskik fra ideen om klostergrundlæggelserne i ødemarken, der er nævnt ovenfor, in mente, kunne dette være en mulighed. Og hvis denne formodede kirke havde nået at få et tårn, så kan det være forklaringen på, at *Exordium* omtaler et kirketårn i Øm!

Også C.M. Smidt formodede i sin bog om Løgum Kloster, at der på Øm havde været opført eller var blevet påbegyndt en anden kirke omkring 1200, som han fandt repræsenteret i formsten af ældre, romansk type. Dermed nåede han op på i alt mindst tre kirker på området efter hinanden - foruden at han som også i andre kirker mente at kunne udskille en midlertidig kirkeindretning i en del af den udgravede kirke. Her må der siges stop indtil videre.

Klosterets begravelser skildres af Mollerup på grundlag af hendes speciale, og det er inciterende, at hun mener at kunne påvise, at der endnu skjuler sig mange grave på Øm, om end hun ikke mener at kunne følge de ret talrige beregninger af f.eks. antallet af munke, som er fremlagt andre steder, og som også fremgår af Frances artikel om lægbrødrene. Et handicap ved de fleste af gravene er, at der savnes fuldt tilstrækkelige oplysninger, ligesom man ikke kan føle sig sikker på, om Smidt f.eks. i kirken nåede i bund med sine udgravninger. Mollerup anvender betegnelserne den "romanske", henholdsvis den "efterromanske" stenkiste om henholdsvis den trapezformede, stenbyggede grav og den rektangulære. Navnene er noget uheldige, bl.a. fordi hun selv nævner, at de trapezformede kister netop på Øm bruges til efter midten af 1200-årene, og dermed udenfor det, som med rimelighed kan kaldes "romansk". På Øm har de været i brug senest 1246. Dette er

året, hvor abbed Mikkel i henhold til *Exordium* jordes i den endnu ikke fuldførte kapitelsal. Smidt identificerede som bekendt en grav i kapitelsalen som abbed Mikkels, idet han bl.a. anførte, at den var delvist overlejret af fundamentet til en af de fire søjler, som bar salens hvælv.

Ingen har vist hidtil villet afvise denne identifikation, men ser man nærmere til på det udgravningsfoto, der vises i Mollerups artikel side 147, ser det dog ud til, at man faktisk ville have kunnet både grave hullet til graven og bygge denne ved at gå ned langs med søjlefundamentet. Som dette ser ud, kan man ikke vide, hvilket forhold der er mellem det og graven, f.eks. om dennes anlæggelse omvendt har medført fjernelse af en enkelt fundamentssten. Smidts iagttagelsesevne over for murværk var enestående, men i dette tilfælde kræves der nok en sans for jordlagenes udsagn, som var ham fremmed. Gerne havde man villet have den afbildede udgraver, Anders Andersens, mening, ikke mindst fordi den vides ikke altid at have svaret til det, som chefen, C.M. Smidt, fremlagde.

Sagen kompliceres af, at Gram i sin gennemgang af klosterets bygningsforløb har påvist, at kapitelsalen i sin første skikkelse var rektangulær, og at de fire piller først er kommet til som led i en formindsket, kvadratisk udgave af salen. Hun fremhæver, at den formodede abbedgrav ligger i den rektangulære sals midterlinie, godtager identifikationen af graven og sætter dermed kapitelsalens ældste udgave og østfløjen til som hidtil antaget at være påbegyndt før 1246. Dette er jo nok fortsat rigtigt, men kan vi føle os sikre på, at det er abbed Mikkel, der ligger i den murede grav? Foruden den er der endnu to begravelser i salen at tage hensyn til, og drilsk nok ligger de alle tre i den del, der svarer til den kvadratiske udgave af rummet, og med en så tilpas "jævn" fordeling, som ikke nødvendigvis udelukker, at de er anlagt ved siden af pillefundamenterne, jvnf. ovenfor. Skal vi da tage afsked med abbed Mikkel og dateringen af den murede grav til 1246? Vel ikke nødvendigvis, men udelukke andre muligheder bør man ikke. Mit kætteri over for Smidts forslag skal endda yderligere under-

bygges ved at henvise til den artikel, som Lene Mollerup og Jesper Boldsen har begået, og hvori det synes at kunne påvises, at der i de undersøgte grave på Øm – gennem hele klosterets tid må man tro – har vist sig at ligge repræsentanter for en og samme ensartede befolkningsgruppe. Dette er et spændende resultat, som ikke modsiges, at et eller andet fremtrædende individ, f.eks. en trofast, lokal ven af klosteret, kan have fået lov at komme i jorden i kapitelsalen, selv om det stred mod god ordenssikker. En sans for donatorpleje kan begrundes i Mollerups henvisning til en særlig gruppe mere fremtrædende grave ud for kirkens nordvestre murhjørne, hvor der måske kan antydes en sammenhæng. Endelig kan hun have ret i, at gravene i fratergården, hvoriblandt der også er børn, kan være fra klosterets sidste periode efter Reformationen.

Undersøgelsen af skeletterne på Øm tyder på, at de individer, man tør betegne som "de fine", gennemgående var højere end de øvrige, antagelig på grund af en bedre foderstand, for de kom fra samme lokale grundgruppe, som for øvrigt var karakteriseret ved at have gennemgående større kranier end det jyske gennemsnit, som undersøgelsen kan præsentere. Også andre ligheder og forskelle gør sig gældende, men pointen må nok være den, at lokalpræget er til stede, og det i et materiale, der dateringsmæssigt spænder vidt og derfor måske underbygger indtrykket af lokale forskelle. Derimod er det

umiddelbart svært for mig at indse rækkevidden af de to forfatteres vidtdrevne målinger af de jyske pandebraskes intimmål i historisk eller kulturhistorisk sammenhæng. Den anførte slutning, som jeg forstår den, nemlig en statistisk klar tendens til at geografisk afstand hang sammen med biologisk afstand, bør nok vejes op mod kendskabet til, at i hvert fald senmiddelalderen var kendetegnet ved en ret stor mobilitet.

Så til sidst skal der slttes som ved begyndelsen, dvs. med genstandene og ved at henvise til Helle Reinholdts fremlæggelse af en lille, særlig del af fundmaterialet fra Øm, sager af hvalrostand, ben og tak. Der er tale om smagsprøver, som vidner om dagligdag, forfinede smag og dyre vaner, om spil og dobbel, men uden at man med sikkerhed kan knytte alle genstandene til lag eller anlæg. Men perspektivet i både at få behandlet de Øm-fund, som stammer fra de ældre udgravninger, og dem, som er registreret i deres stratigrafiske sammenhæng fra og med 1970-ernes udgravninger, er tydelige. Det ville i dag også være oplagt at få foranstaltet sammenligninger til flere sider. Der er byarkæologiske publikationer at gå i gang med, herunder af f.eks. et bybaseret klostres inventar som Vor Frue i Randers, og der er foretaget detaljerede gennemgange af en række voldsteders fund, så nu må man håbe, at tiden inden længe kommer til landklostret Øm.